

Ископавање гробнице краља Владислава

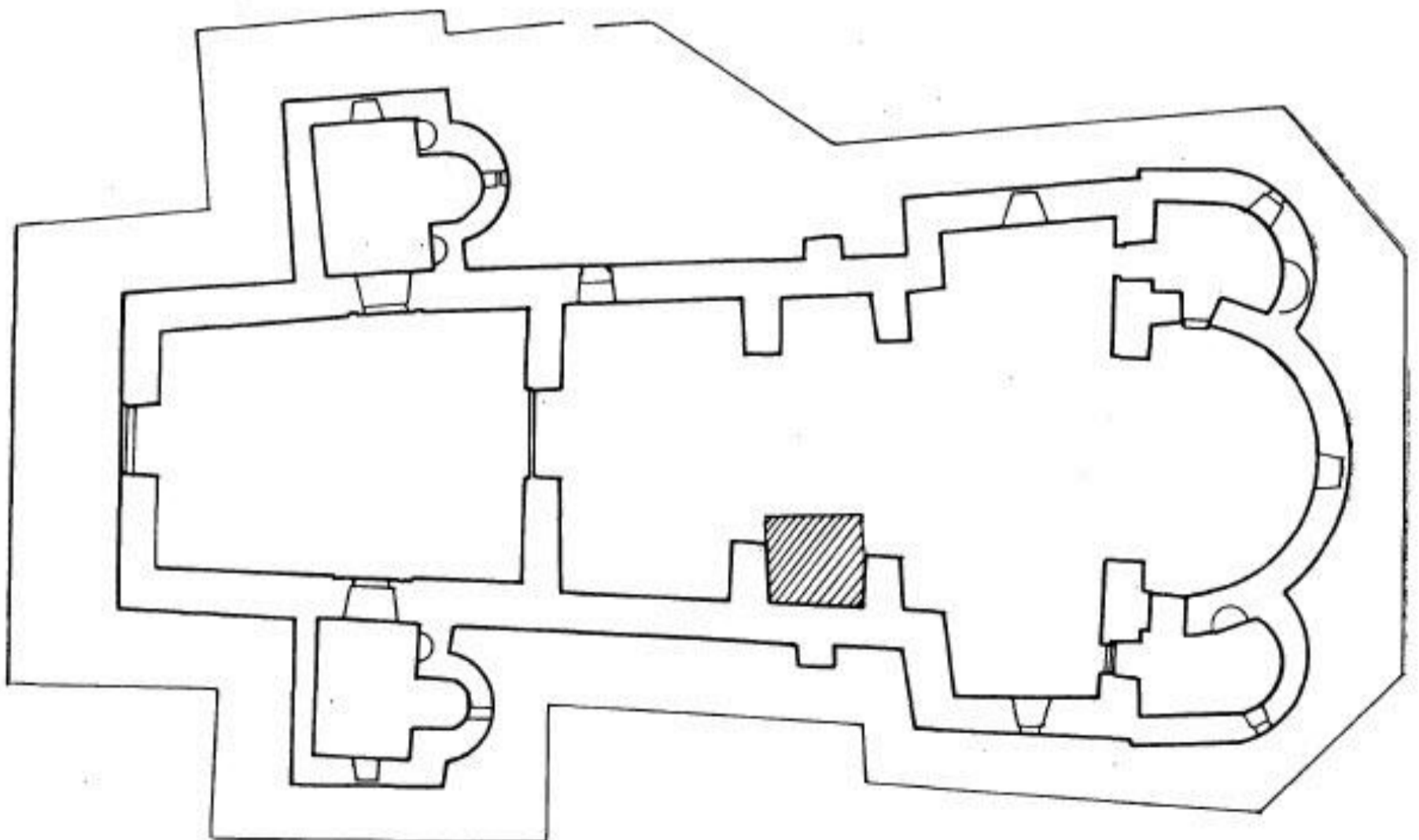
ЕМИНА ЗЕЧЕВИЋ

Током овогодишњих истраживачко-конзерваторских радова у манастиру Милешеви¹, ради истраживања и санације темеља цркве, отворено је неколико сонди са унутрашње и спољне стране њених зидова. У оквиру тога сондиран је простор где се налазио дрвени привремени саркофаг краља Владислава, изнад претпостављене гробнице владара (цртеж 1). Како се испоставило приликом ископавања, гробница није лежала непосредно испод места намењеног за саркофаг, уза сам јужни зид, већ испред њега, односно померена ка унутрашњости брода цркве. И овде је у питању простор јужног дела западног травеја наоса цркве испод саме ктиторске композиције, како је то уобичајено код сахрањивања владара у црквамамаузолејима средњевековне Србије. Под од сивих правилних камених плоча у том делу разликовао се од оригиналног у средишњем простору цркве који је од црвенкастог камена, те је било јасно да је новијег датума.

Поступак откривања гробнице

По скидању подних камених плоча и малтерне подлоге копало се кроз слој шута који је садржао пуно крупног камена, уситњеног малтера, ситних комадића фрескомалтера, неколико уломака равног прозорског стакла и свега два комада жућкастомрког (горелог), непрозирног, од некакве посуде. Испод овог слоја, на дубини од око 0,30 m, у јужној половини сонде појавила се изразито тамна, го-

¹ Истраживачко-конзерваторске радове у манастиру Милешеви води Републички завод за заштиту споменика културе са руководиоцима мр арх. Оливером Кандић, за цркву, и мр арх. Светланом Мојсиловић-Поповић, за насеље. Чланови археолошке екипе у 1990. били су Емина Зечевић, Миле Баковић и Биљана Петровић, дипломирани археолози. Откривању гробнице присуствовали су антрополози проф. др Срба Живановић и др Владимир Летић.

1. цртеж 1. Положај сонде у цркви

Dessins 1. Position de la sonde dans l'église

тово црна земља, са мало грудвица гарежи и шљунка. У линији где се завршавају пиластри, тј. унутрашњост нише, јасно се издвојила ивица укопа такође испуњеног шуптом — овог пута са нешто већом количином крупног камена и фрагмената фресака, затим комадима камене пластике (делови саркофага и др.), више уломака равног стакла сличног оном из претходног слоја или делова окулуса и неколико кованика.

После проширења сонде приступило се пражњењу укопа у овој северној половини сонде (даље означеној као гробница). Издвојена су три нивоа (Т. I) ради лакшег документовања и праћења садржаја укопа. Наравно, нивои су одвојени механички и у питању је исти слој дебљине око 0,85—0,90 m, тако да је сваки од нивоа био и истог садржаја: крупни комади пластике утопљени у масу уситњеног малтера и фрагмената фресака измешаних са нешто мало гарежи, остацима материја биљног (плева, дрво) и минералног (лискун) порекла и ломљеним каменом различите величине. Што се тиче налаза, из већ поменутог се види да је реч о предметима веома разноликим и у погледу облика, тј. врсте материјала од кога су прављени, намене, као и временског опредељења. Наиме, то је материјал за који се не може рећи да је хронолошки осетљив.

Најбројније је стакло, и то ситни уломци окулуса, углавном делови обода различите ширине (3,5—9 mm) и дебљине (1,5—3,5 mm) и средишњег задебљаног дела — „пупка“. Окулуси (Т. II/1) различитог су пречника (11—16 cm), боје (од сасвим безбојног, провидног, преко мутног жућкастог, зеленкастог или сивкастог, до једног уломка кобалтно плаве боје), дебљине стакла (од 0,5 уз обод до 3,5 mm на пупку) и квалитета (већина грубо рађена са видљивом фактуром — кружним траговима и мехурићима, а тек 1—2 комада од финог, глатког и без мехурића). Од овог се издвајају 2—3 веома танка уломка друкчије структуре: сасвим прозирно, безбојно стакло храпаве површине која је вероватно таква услед присуства огромне количине мехурића у његовом саставу, а за разлику од осталих има изразито беличасту иризирајућу патину.

У мањем броју је присутно равно безбојно стакло различите дебљине (1,5—3 mm), чији је по неки уломак зеленкаст у пресеку. Најмање су заступљени делови стаклених посуда, кандила, бочица, чаша који су неуједначеног квалитета, боје и дебљине стакла. То су комади жућкастог, мутног прозирног стакла са ситним мехурићима, затим више ситних уломака жутог, изразито танког, мутног прозирног стакла (можда кандила?) и уломак жутог стакла, сасвим прозирног, глатке површине и без иризационог слоја.

Пронађено је још неколико кованика и део држачаоклопа од кандила или можда полијелеја од сребра (Т. II/3,4). Из овог шута извађен је и један уломак трбуха суда са де-

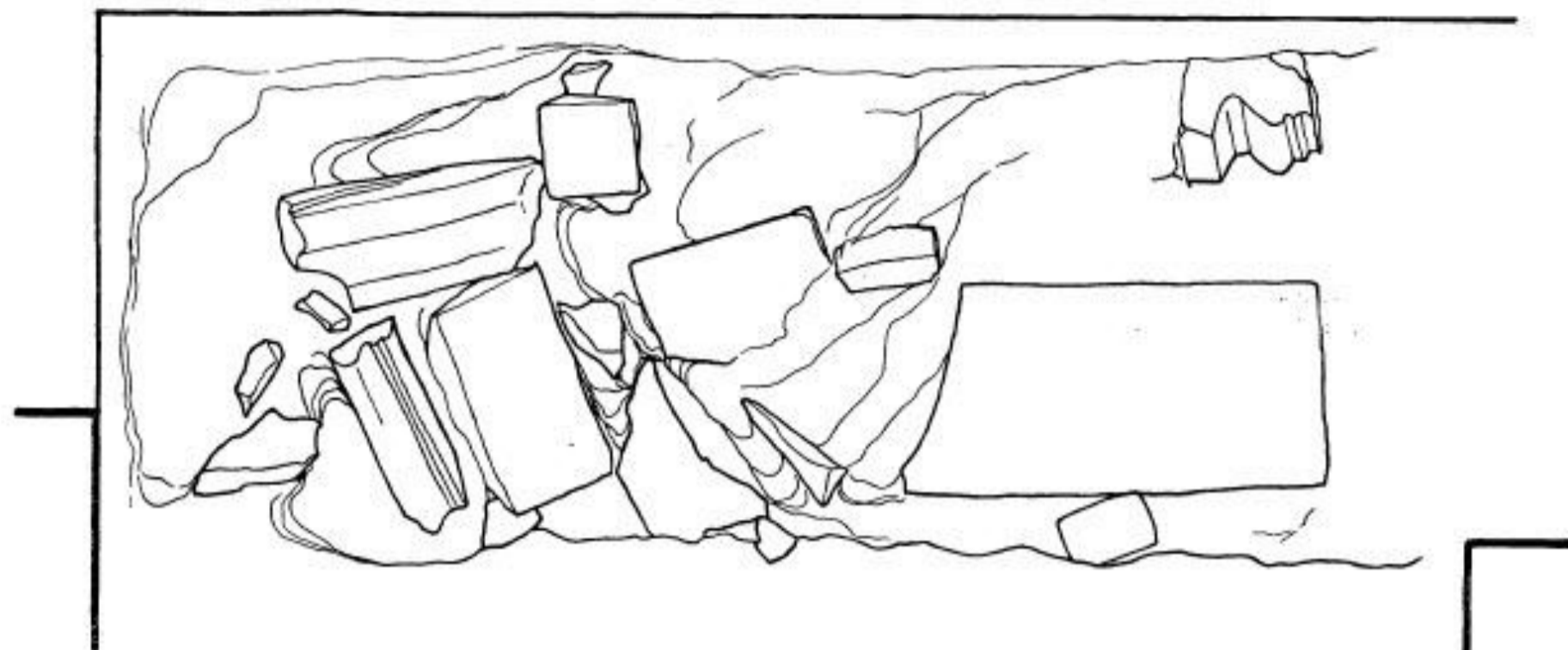
лом корена дршке, вероватно крчага, од црвено печене глине, који је са спољне стране зелено глеђосан преко енгобе (Т. II/5). При скидању другог нивоа нађена су два коштана токарена стубића — један цео и један мањи део од другог поломљеног — са неког комада црквеног намештаја (Т. II/6),

Треба напоменути да се у с/з углу укопа, на 0,25 cm рел. дубине, издвојио слој од око 5—6 cm дебљине компактног малтера са заглачаном горњом површином који је пробијен, можда приликом насилног упада у гробницу. Малтер је у нивоу са површином црне земље у којој је извршен укуп, а исто толико — око 0,25 cm — изнад површине зидане гробнице која ће се потом указати (Т. I/ниво II). Није се могло утврдити како овај слој стоји у односу на западни пиластер због ограничености откопног простора, тј. његове мале површине на само том углу сонде. То би практично значило да су слојеви изнад овог (уп. Т. IV), овај и слој црне земље са гарежи испод њега, који се налазе изнад нивоа црне земље са шљунком (у којој је извршен укуп), ту свакако доспели касније, тј. после пљачкања гробнице.

Када се почело са скидањем трећег нивоа појавиле су се горње ивице гробнице (0,50 m рел. дуб. на западном крају односно 0,60 m на источном). Гробница је зидана од већих фино клесаних комада сиге у три реда. Горња површина јој је равна, без сводара, са усецима за две попречне дрвене греде на подужним странама. Димензије гробнице су 2,05x0,64x0,67 m (Т. VI).

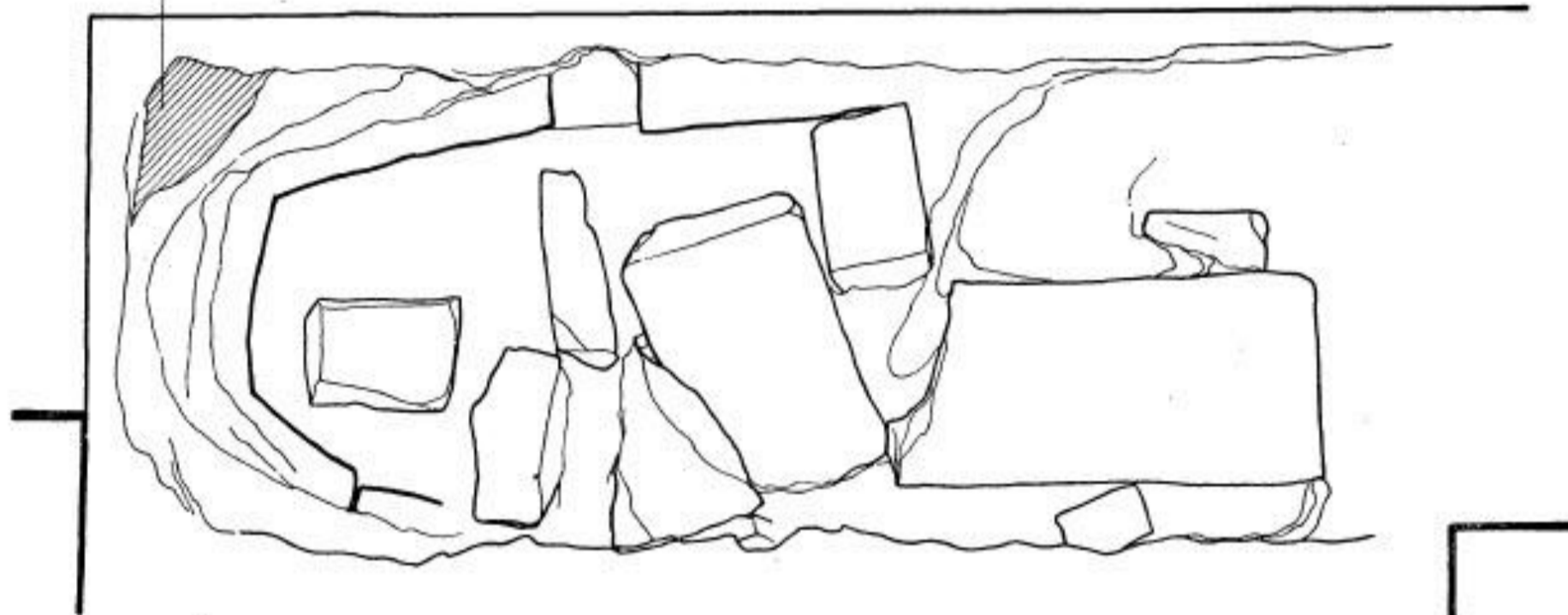
Дно најнижег реда сиге налази се на око 1,10 m рел. дубине те је испуна од шута захватила тек половину другог, тј. средњег реда сиге. Слој испод шута је имао друге карактеристике. Био је то слој тамне, глиновите, компактне земље са мање камена, а више шљунка, али који је и даље садржавао распали малтер и уломке фресака, мада у знатно мањој количини (Т. V). Међутим, разлике у материјалу у односу на горњи слој готово да уопште нема. Пронађен је још један већи део поломљеног коштаног стубића, по профилацији скоро идентичног оним из претходног слоја (Т. II/7). Сличност са материјалом из пређашњег слоја показују и налази стакла, изузевши равно прозорско стакло чија је одсутност приметна. Издвојено је око 40 углавном ситних делова од најмање пет различитих окулуса (Т. III/8). Нађени су и део трбуха са вратом посуднице од танког, мутног прозирног, безбојног стакла, затим један уломак трбуха друге посуде од истог, нешто тањег стакла са сјајножутим патином, део купастог завршетка дна бочице или чаше од жућкастог, дебљег стакла и један уломак трбуха кандила (?) од изразито танког, жутог стакла (Т. II/2).

Керамика је заступљена са два уломка обода већег кухињског, лонца, рађеног на брзом витлу од глине са додатком финог, ситног

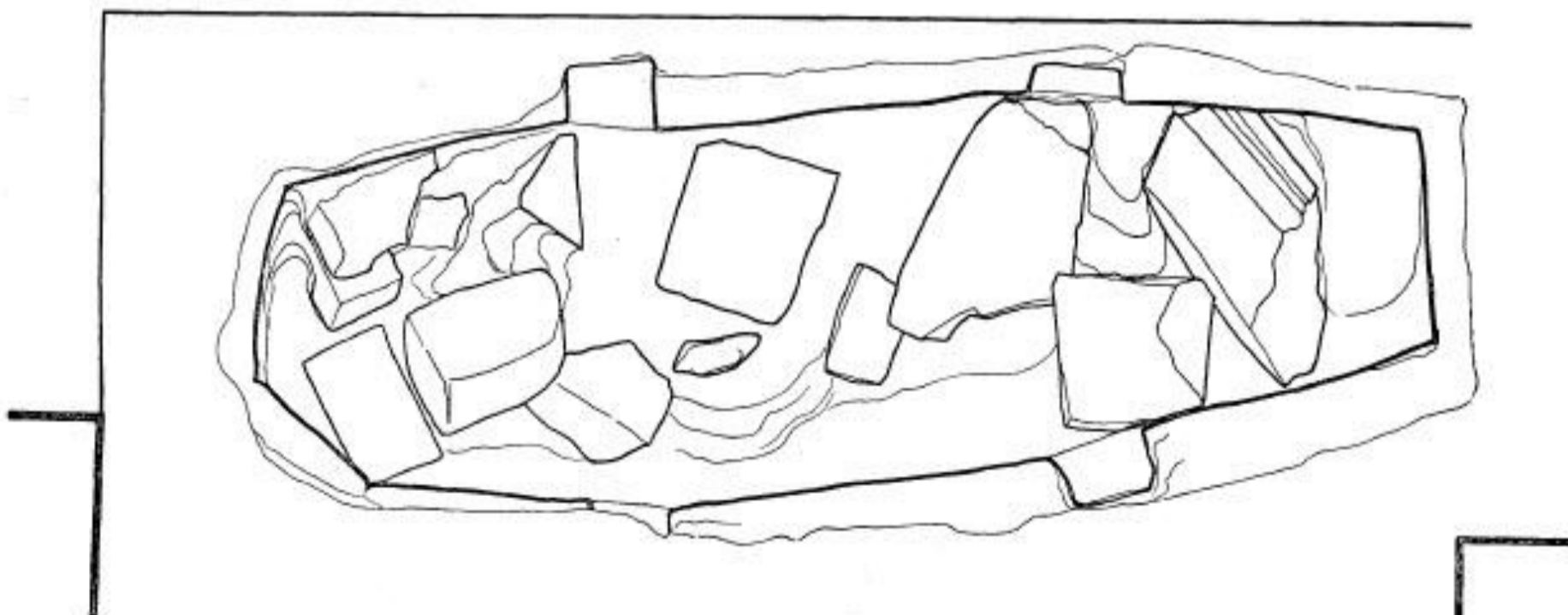

СЛОЈ МАЛТЕРА

НИВО II

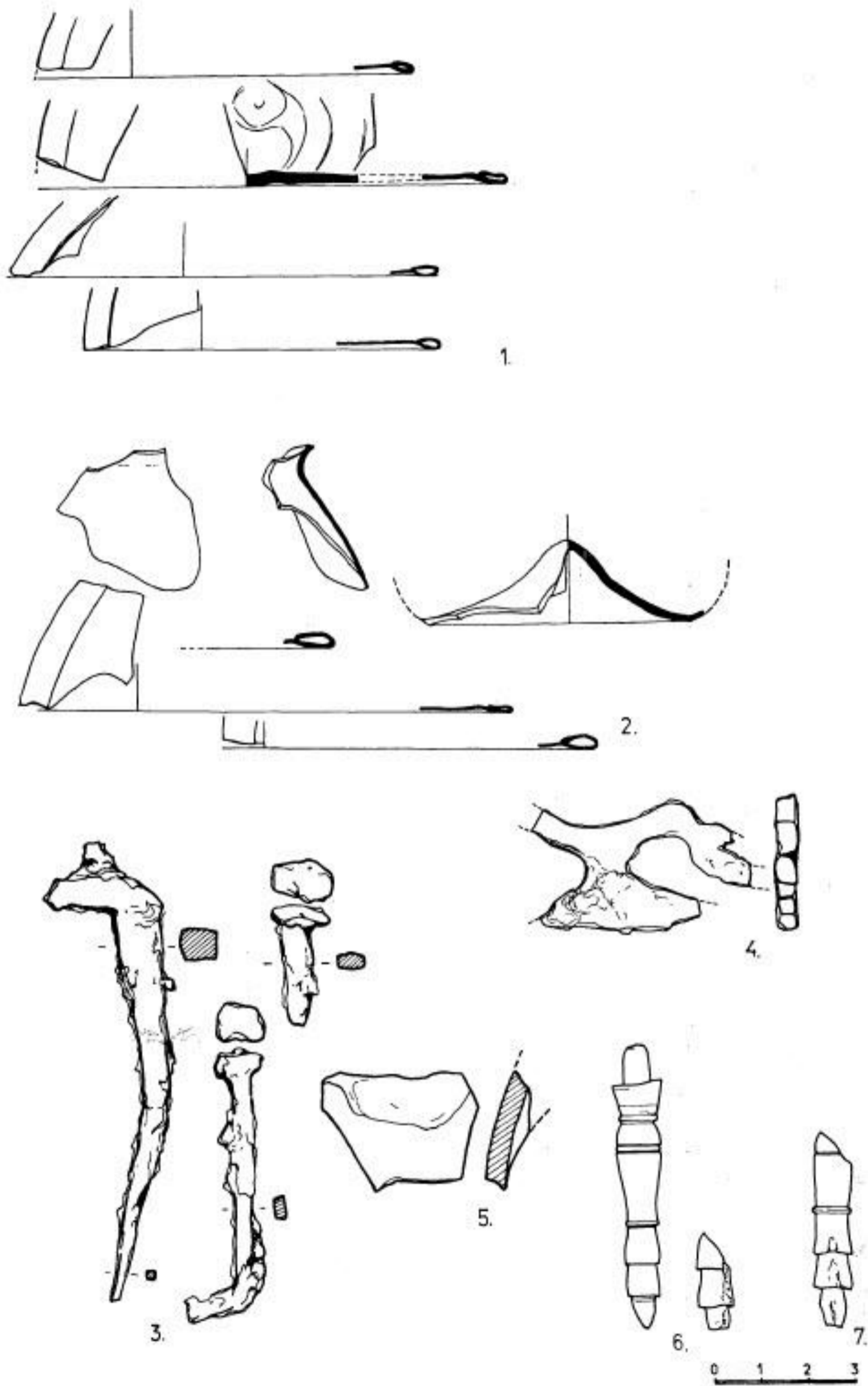
НИВО III

0 01 02 03 м

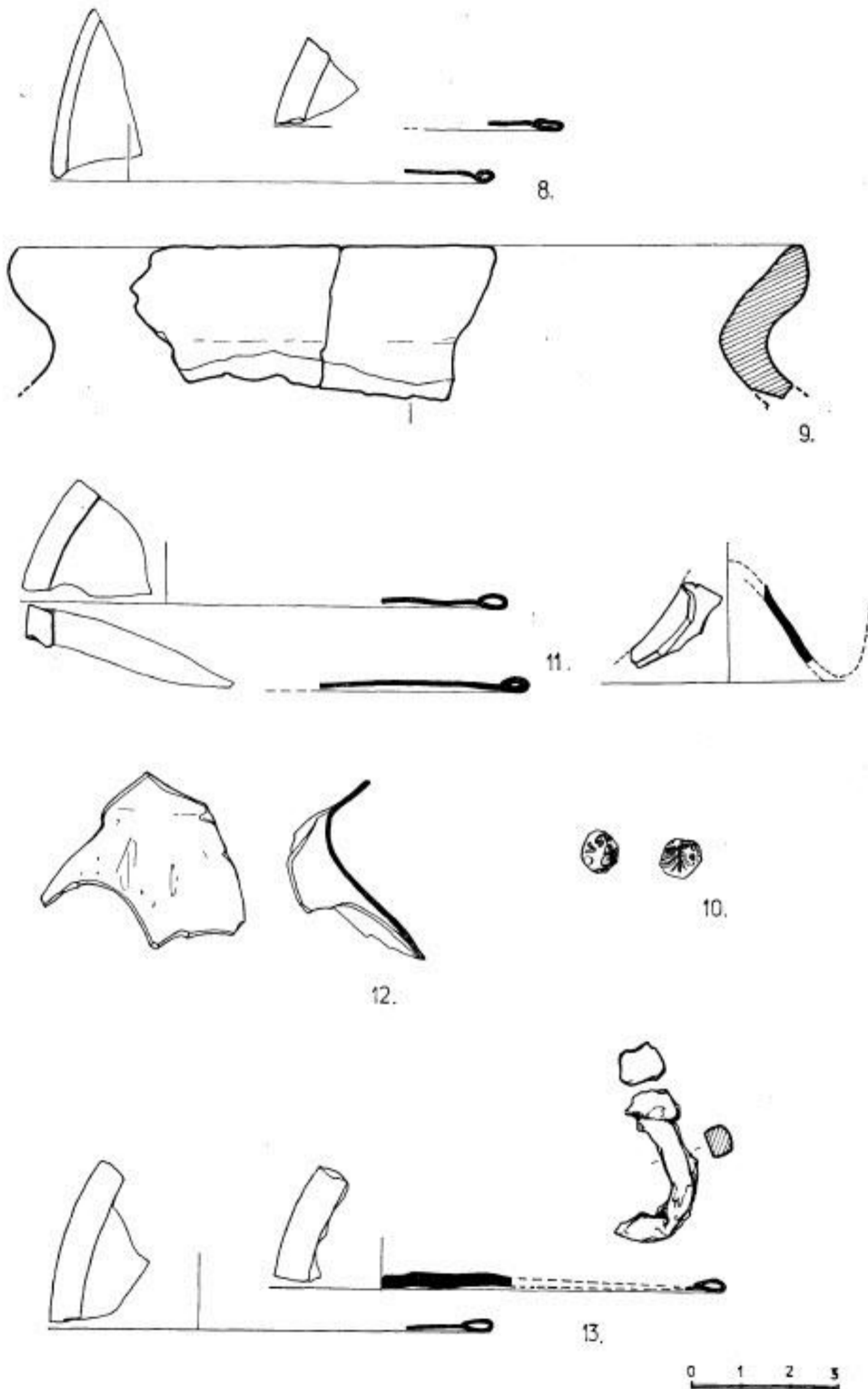
Таб. I Пракњење гробнице, ниво I—III

Tables I. Évacuation du caveau du roi Vladislav, niveaux I — III

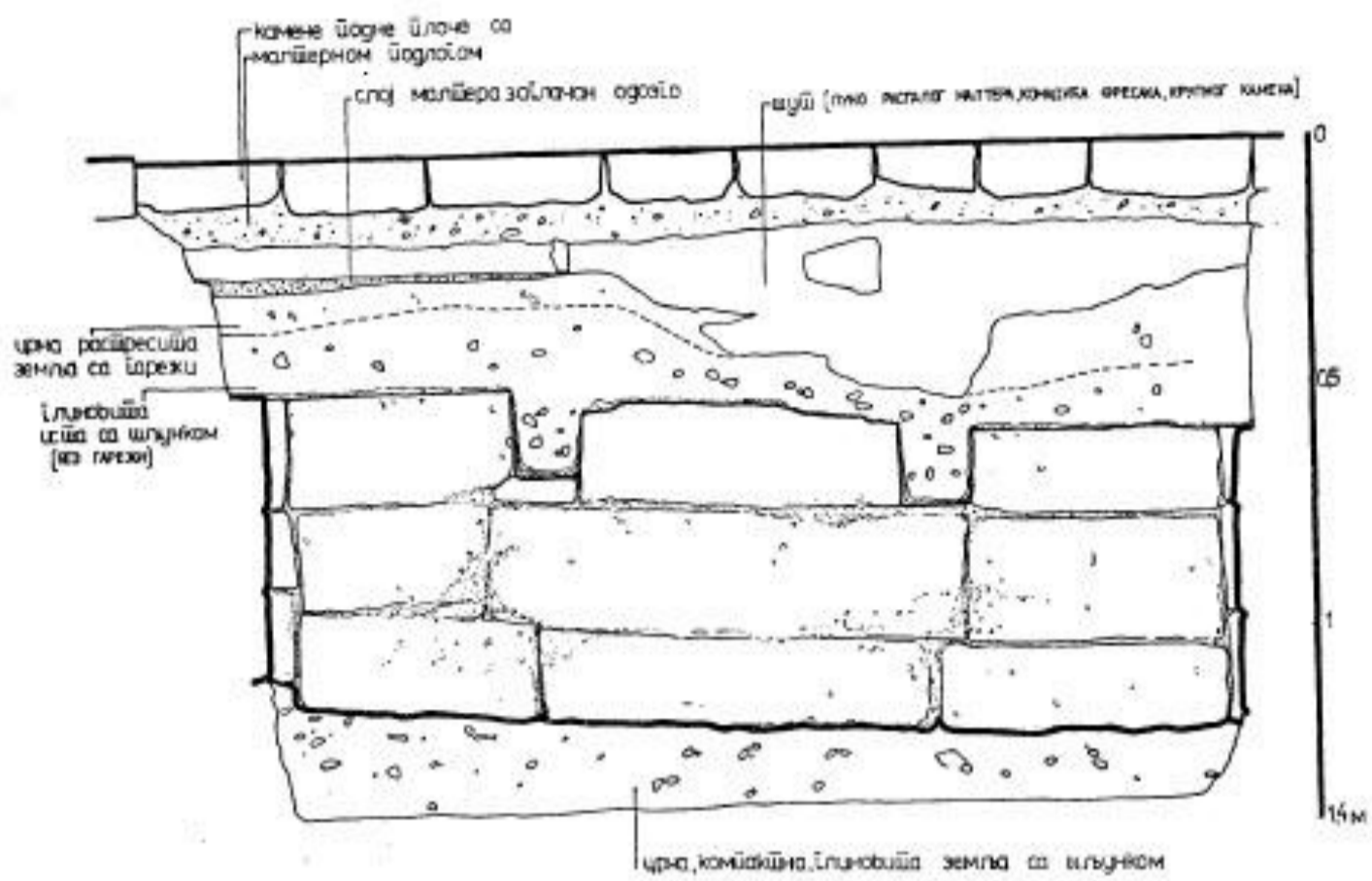
Таб. II Налази из гробнице

Tables II. Objets trouvés dans le caveau du roi Vladislav

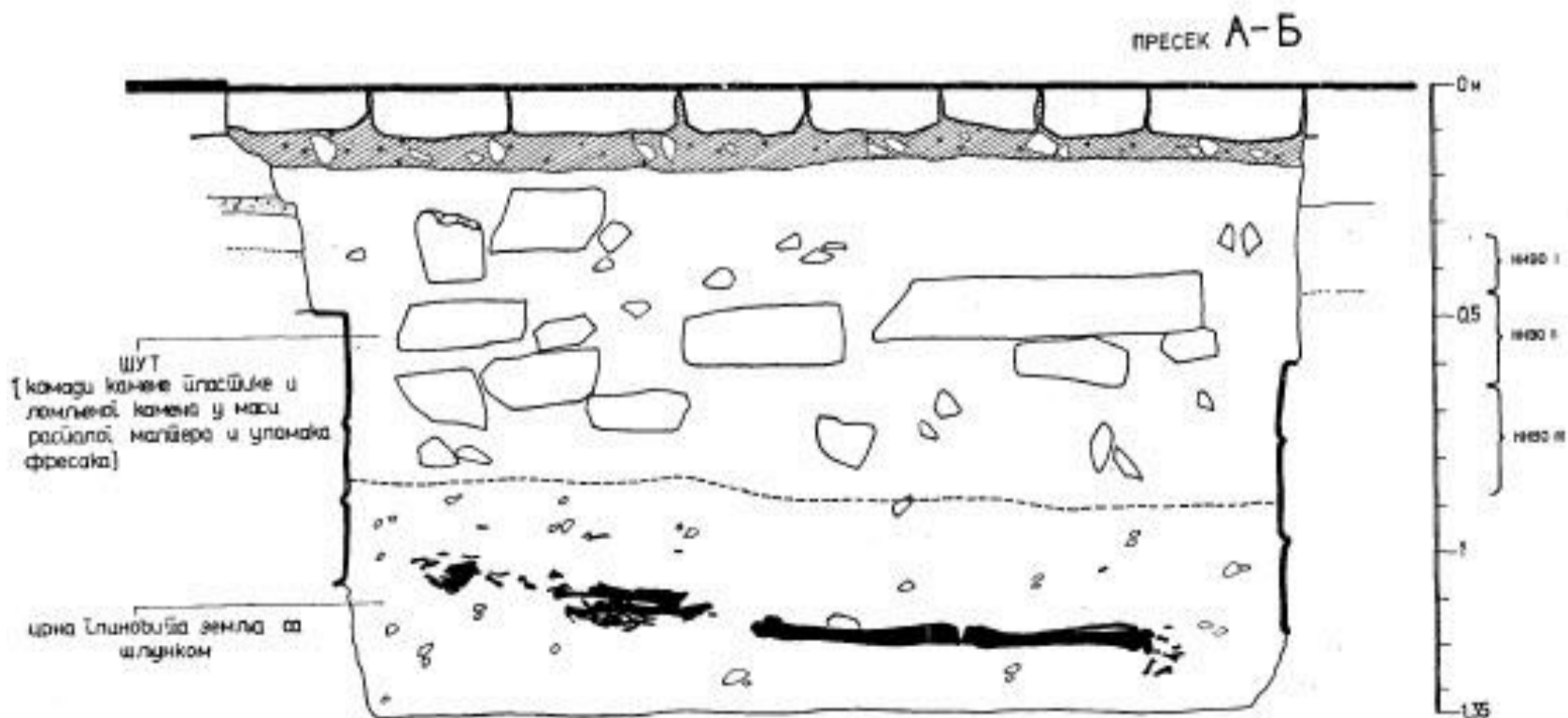
Таб. III Налази из гробнице

Tables. III. Objets trouvés dans le caveau du roi Vladislav

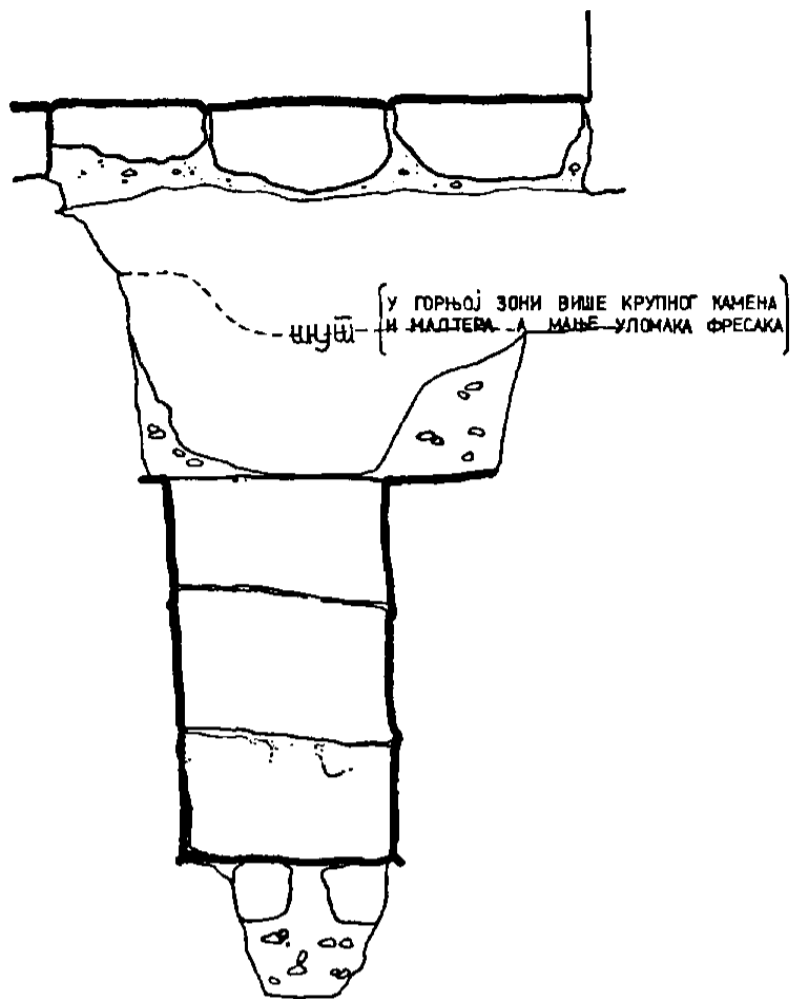
Изглед зида гробнице са профилима

Таб. IV. Изглед зида гробнице, са профилима Tables IV. Murs du caveau et leurs profils

Таб. V Пресек гробнице

V. Coupe longitudinale du caveau

песка у светлој сивоокер боји уједначеног печења (Т. Ш/9). Обод благо разгрнут, заобљених ивица, има пречник 16 см. Кратким вратом и вероватно истакнутим трбухом и својим основним карактеристикама овај лонац би могао да се сврста међу облике какви се јављају у XIII веку.² Њему је нпр. сличан лонац, али са дршком, нађен у слоју и уз архитектуру из најстарије фазе градње у Милешеви.³ С обзиром да не постоје други елементи на основу којих би се реконструисао облик и утврдило датовање суда, као ни блиске аналогије, питање његовог порекла остаје отворено.

На дубини од око 0,95 m при првом откопу у црној земљи нађен је једини новчић, малог пречника (свега 6 mm) и веома танак. Нађени новчић је у ствари мањи одсечак целог комада чији је пречник око 16—18 mm, тако да је видљив само делић представе. Посреди је дубровачки сребрни динар кован само у периоду од 1626. до 1761. године, увек са истом представом: на аверсу је је Св. Влах који стоји, десном руком благосиља, а у левој држи модел града и штап, испод у пољу лево и десно је година, околно натпис SBLASIVS RAGUSII. На реверсу је стојећа фигура Исуса који благосиља у оквиру од већег или мањег броја звездица и са натписом SALUS TUTA. На основу видљивог дела представе тешко је одредити припадност једној од укупно осам група ковања у Решетаревој каталогизацији⁴, али би према јасноћи представе могло хипотетички да се говори о ковању из првог

периода (1626—1631) или последњих 1720—1751, тј. 1754—1761. године (Т. Ш/10).

Прве кости људског скелета нађене су у овом слоју црне земље, веома трошне и расуте на целој површини гробнице (неколико ребара, прстију, пршљенова и део поломљене леве надлактичне кости). Међутим, прве *in situ* кости појавиле су се тек на око 10 cm испод ових (Т. V). У том слоју од десетак сантиметара од налаза је издвојено тек 6—7 комадића стакла од окулуса сличних већини претходних и три комада оног храпаве површине, више ситних уломака од различитих посуда: од танког жућкастог и од истог нешто дебљег, затим уломци жутог изузетно танког присутног у свим горњим слојевима, комад безбојног танког стакла са жутом патином и уломак купасто увученог дна боце или чаше од светлог зеленкастог стакла (Т. Ш/11). Поред стакла извађено је свега 2—3 фрагмента фрескомалтера с траговима позлате каквих је било у већем броју у шути и који је карактеристичан; за најстарији живопис наоса цркве.⁵

Скелет (Т. V и VI)

Скелет је лежао на леђима, опружених ногу и руку прекрштених на грудима. Лобања је лежала на левом образу, али је вероватно услед притиска земље из нормалног, на затиљку, доспела у овај положај. Дobar део лобањских костију је сачуван, али у прилично лошем стању изузев зуба; међутим половина од готово свих присутних зуба није била у свом примарном положају. Кости руку без костију шаке су биле комплетне, а већина прстију је била расута у предеду груди и карличног појаса. Грудни кош упао је у односу на лобању, и ребра и делови грудне кости, мада испомеране, очувани су у великом делу. Свега три кичмена пршљена су нађена *in situ*, а остали су доста поломљени и испреметани. Скоро у потпуности недостају карличне кости, док су кости доњег екстремитета нађене у целости и у свом положају. Неколико прстију стопала је било расуто, а већина је ишла још око 10 cm дубље.

Скелет је нормално оријентисан (И—З) са незнатним одступањем (главе) од 6° ка југу.

Најпре су откривене кости леве надлактице, а потом кости горњег лобањског свода на нешто вишој коти. Услед јаке влажности земље, већ изразито црне, глиновите, са пуно шљунка, која је условила велику трошност појединих костију, није се скелет одмах у

² М. Бајаловић Хаџи-Пешић, *Керамика у средњовековној Србији*, Београд 1981, 42.

³ Необјављено, материјал са ископавања из 1981, уведен под и. б. 229.

⁴ М. Решетар, *Дубровачка нумизматика*, СКА књ. XLVIII, Сремски Карловци 1924, 136—291 и Т. 10 и 11.

⁵ С. Радојчић, *Милешева*, Београд 1963, 22—23.

потпуности могао очистити јер су се кости „дизале“. Тек по подизању скелета показало се да је он практично пропао у тло под притиском земље, да је добрим делом очуван, иако су кости у лошем стању.

Гробних прилога нема. Уз лево колено очувао се већи комад дрвета и неколико мањих поред десне руке. Није констатован никакав ниво који би упућивао на постојање поднице. Међутим, поменути остаци дрвета су вероватно остаци даске, тј. сандука у који је покојник био положен, јер је нелогично да је сахрањивање могло бити извршено у голој земљи.⁶ Занимљиво је да су у земљи у којој је лежао скелет нађени један већи уломак стаклене посуде од танког, мутног провидног и безбојног стакла и више комадића друге посуде од истог стакла, али нешто тањег и са жућкастом нијансом, можда од исте посуде као и пет уломака из горњег слоја (Т. III/12).

Укоп у ј/з углу сонде (Т. VI)

Тек након потпуног пражњења укопа за гроб почело се са копањем у преосталом, јужном делу сонде. При поновном чишћењу нивоа са црном земљом указале су се ивице укопа неправилног облика у ј/з углу сонде. Укоп димензија 1x0,70 m и дубине од око 0,90 m био је испуњен шупом, тј. садржајем који се апсолутно може везати за садржај горњег слоја испуне гробнице. Осим 2—3 ситна комада камене пластике, мноштва малих уломака фресака у распалом малтеру, два кованика, нађени су и делови равног прозорског стакла различите дебљине, провидног и безбојног, осим једног уломка светлог зеленкастог у пресеку. Ту је било и више уломака од најмање два окулуса, сивкастозеленкасте боје са пуно мехурића и фрагмент безбојног, нешто тањег, који се од ових одваја по изразито храпавој површини (в. горе) са безброј мехурића (Т. III/13).

У овом делу се копало на целој површини до дубине од око 0,90—1 m како би се дошло до дна темеља зидова. Разлику између површинског слоја и оног испод њега чинила би све већа компактност земље и количина шљунка идући у дубину, односно присуство мало тарежи у горњем, а крупнијег облутка у доњем слоју. Налаза у овој црној земљи није било. Наиме, посредни је слој речног наноса који је овде у Милешеви стерилан (здравица) и у који су фундирани темељи цркве.

Датовање

Већ је речено да највећи број налаза чине ситни уломци већег броја различитих окулуса. На ктиторском моделу цркве виде се високи прозори застакљени правоугаоним стакленим плочама — окулуса нема — па је у питању или невештост мајстора сликара да их прикаже, или се такви прозори не виде, или их

једноставно није ни било у тој фази. Треба ипак имати у виду да су прозори оближњих црквених здања били на овај начин застакљени⁷, као и већина репрезентативних сакралних објеката средњовековне Србије⁸, те да су окулуси током средњег века били у широј употреби на већем простору Балкана.⁹ Њихова употреба је више карактеристика црквене архитектуре оних области које су биле под утицајем Византије и Истока (где су познати још у VI и VIII веку) и који су извориште технике израде окулуса. Немамо ипак никаквих података који кажу на којим прозорима милешевске цркве, када и у којој количини су могли бити употребљени. О класификацији окулуса тешко је говорити, мада је у начелу важећа подела на старије, рустичне и веће и млађе, финије и тање примерке.¹⁰ Ова подела тешко се може применити на нађене примерке у Милешеви, јер пре свега немамо довољно елемената за реконструкцију целих облика, а што је у овом случају и важније, обе групе су подједнако присутне у слоју шута као и у слоју земље испод њега. Што се тиче порекла окулуса, треба претпоставити да један број примерака потиче из радионица Дубровника¹¹ са којим је Милешева била у директној вези преко важне комуникације која је водила из Дубровника у унутрашњост земље, или, што је логичније, да су неки од њих производ локалне, засад непознате радионице или ближег важног занатског центра, нпр. Новог Брда. У сваком случају, тешко их је датовати те о свему томе немамо јасну представу.¹²

То се исто може рећи и за уломке равног прозорског стакла.¹³ Слична је ситуација и са деловима стаклених посуда. Осим што су малобројни и атипични, ови уломци не дају никакве елементе за тумачење припадности одређеном облику посуде, те је немогуће извршити поређење са познатим типовима. Уочљиво је да су њихови фрагменти присутни у свим нивоима испуне гробнице и у слоју испод, у коме је било свега неколико комада окулуса, а где равног стакла уопште нема. И поред тога што стање у којем су нађени онемогућава реконструкцију облика, сами услови, тј. место где су нађени, упућују на закључак да су у већем делу то уломци кандила и других посуда из црквеног инвентара тог типа.

Део обода лонца из најнижег слоја над самим скелетом такође не пружа сигуран доказ да овај слој црне земље, иако је различите структуре (али истог материјала), треба временски издвојити.

Вретенасте коштане или, чешће, дрвене стубиће који су чинили балустру, употребљену углавном у декоративне сврхе, налазимо на различитим комадима црквеног намештаја и инвентара у широком временском распону.¹⁴ Тумачи се да је балустра рађена под утицајима са Блиског истока и Египта, а да своје дубље корене вуче из уметности Копта.¹⁵ Намештај са

токарем елементима је био карактеристичан и у Византији у периоду XI—XII века¹⁶, да би се вештина токарења, најпре у дрвету, одржала кроз цео средњи век на широком европском пространству и била посебно раширена у периоду романике. Тако је релативно чест приказ таквог намештаја на фрескама и византијским минијатурама из XII и XIII века¹⁷, као и оним из XV и XVI столећа, тада често израђиваног од белокости.¹⁸ Дакле, у Србији је вероватно токарење дрвета било познато још у XIII веку, нешто касније се јављају коштани стубићи, а у разним варијантама појављиваће се на црквеном и сеоском намештају готово до наших дана.¹⁹ Стога је тешко било шта одређеније рећи о пореклу и временској припадности нађених примерака.²⁰

Јасније се може датовати једино уломак глеђосане керамике који припада најрепрезентативнијој групи керамике са простора манастирских конака из најмлађе фазе XVI—XVII века. Најмлађем поуздано датираним материјалу припада и сребрни дубровачки новчић.

* * *

На основу овога што је речено, могу се донети следећи закључци: новчић из XVII—XVIII века засад указује на то да до краја XVII и почетка XVIII века, односно до 1626. године, није могло доћи до пљачкања гроба. Стога би и датовање осталог материјала требало померити у овај период, што је могуће с обзиром да је посредни хронолошки неосетљив материјал. Полазећи од тога да је у питању и веома велика количина фрагмената фресака, рушевинског отпада, ситних комада стакла и друго, намеће

⁶ Кованици нису нађени ни у самом слоју ни уз скелет, док се за кованике пронађене у шуту гробнице и суседне јаме не може рећи да су могли потицати са сандука, јер у ствари нема ни сигурних остатака његове конструкције.

⁷ Делови окулуса пронађени су у црквама манастира Бање Прибојске; в. В. Хан, *Налази средњовековног и новијег стакла у Полимљу*, Симпозијум „Сеоски дани Сретена Вукосављевића“ VIII, Пријепоље 1981, 177—181, и датовани су у XIV век, али знамо и за окулусе из XIII века из Сопоћана, који се виде на ктиторском делу цркве; уп. В. Хан, *Три века дубровачког стакларства (XIV—XVI)*, Београд 1981, 75 и Т IX/4.

⁸ Вид. у В. Хан, *Неке карактеристике средњовековног стакла на Балкану (XII—XV)*, *Balkanica* XI (1980) 45—62; Иста, *Прозорско стакло XV и XVI века у Србији, поводом налаза стакла у горњем граду Београдске тврђаве*, Зборник за ликовне уметности (ЗЛУ) 8 (Н. Сад 1972) 199—200; М. БајаловићХациПешић, *Увоз стакла у Београд и друге српске крајеве у времену од XVI—XVIII века*, Годишњак града Београда XXXVI (Београд 1989) 78—80 и нап. 4.

⁹ В. Хан, *Неке карактеристике...*, 57 и даље; Иста, *Стакло средњовековно*, Историја примењене уметности код Срба (ИПУ) I (Београд 1977) 221—223; Иста, *Glass in the Balkans from 12th to 15th*

centuries. Annales du 8 ème Congrès international pour l'histoire du Verre (Londre—Liverpool 1979).

¹⁰ В. Хан, *Прозорско стакло...*, 196; Иста, *Налази средњовековног стакла...*, 180—181.

¹¹ Прве вести о производњи окулуса у Дубровнику потичу из тридесетих година XV века; уп. В. Хан, *Архивска грађа о стаклу и стакларству у Дубровнику (XIV—XVI)*, Београд, 1979, док. бр. 38, 44, 45, 47, 51, 53, 54, 55, 57. Има података о наруџбама стакла из Дубровника, нпр. као она на захтев Великог везира Мехмедаше Соколовића, који је био пореклом из овог краја (XVI в.); уп. Исто, док. бр. 188. (Каснијих година, са економским слабљењем Турског царства (после првог аустријско-турског рата), стакло је могло бити увожено и из европских радионица. Било је, уосталом, вероватно периода када се због окупације појединих области роба није могла допремити из Приморја или других удаљених крајева, па отуд порекло једне количине стакла треба везати за рад стакларских радионица територијално ближних Милешеви.

¹² Једини податак у погледу датовања односи се на делове окулуса плаве боје већ налаженог у Милешеви у слоју страдања из 1459; уп. М. Јанковић, *Милешева*, манастирска целина, Археолошки преглед (АП) 23 (Београд 1982) 152.

¹³ Веома је мало података који нас шире упознају с употребом равног прозорског стакла током средњег века, односно његовој класификацији, што је вероватно делимично последица тога што је оно ређе налажено (техника израде му је била сложеније од израде окулуса); в. В. Хан, *Стакло средњовековно*, 222.

¹⁴ Таквих комада намештаја има много и ово су само неки од њих: сточић, нпр. из Дечана, крај XIV и почетак XV века; уп. В. Хан, *Средњовековни примерак намештаја из манастира Дечана*, ЗМПУ 14 (Београд 1970) 31—43; шкриња, нпр., из Богородице Љевишке, поч. XIV века; уп. В. Хан, *Профани намештај на средњовековној фресци*, ЗМПУ 1 (Београд 1955) 42; врата нпр. у Клименту Охридском из друге половине XIV века; уп. С. Ненадовић, *Типови врата у народној архитектури*, Зборник заштите споменика културе књ. XVII (Београд 1966) 31 и сл. 10, 12; престо, нпр. Хрељин престо с краја XIV века; уп. Христов, Мијатељ, Стоиков, *Рилскијат манастир*, Софија 1957, 283; иконостас, нпр. из Богородичне цркве у М. граду на Преспи из XIV века, Св. Стефан у Костуру из XIV века и из цркве Константина и Јелене у Охриду; уп. М. Ђоровић-Љубинковић, *Средњовековни дуборез у источним областима Југославије*, Београд 1965, 23—25, Т. II б; налоњ нпр. из Крушедола, друга половина XVI века; уп.

В. Хан, *Налоњ манастира Крушедола из друге половине XVI века*, Рад војвођанских музеја 2 (Н. Сад 1953) 100—106; певница, нпр. из Грачанице, друга половина XVI века и прва деценија XVII века; уп. В. Хан, *Певница са коштаном интарзијом у цркви манастира Грачанице*, Старине Косова и Метохије IV—V (Приштина 1968—71) 217—223, и други.

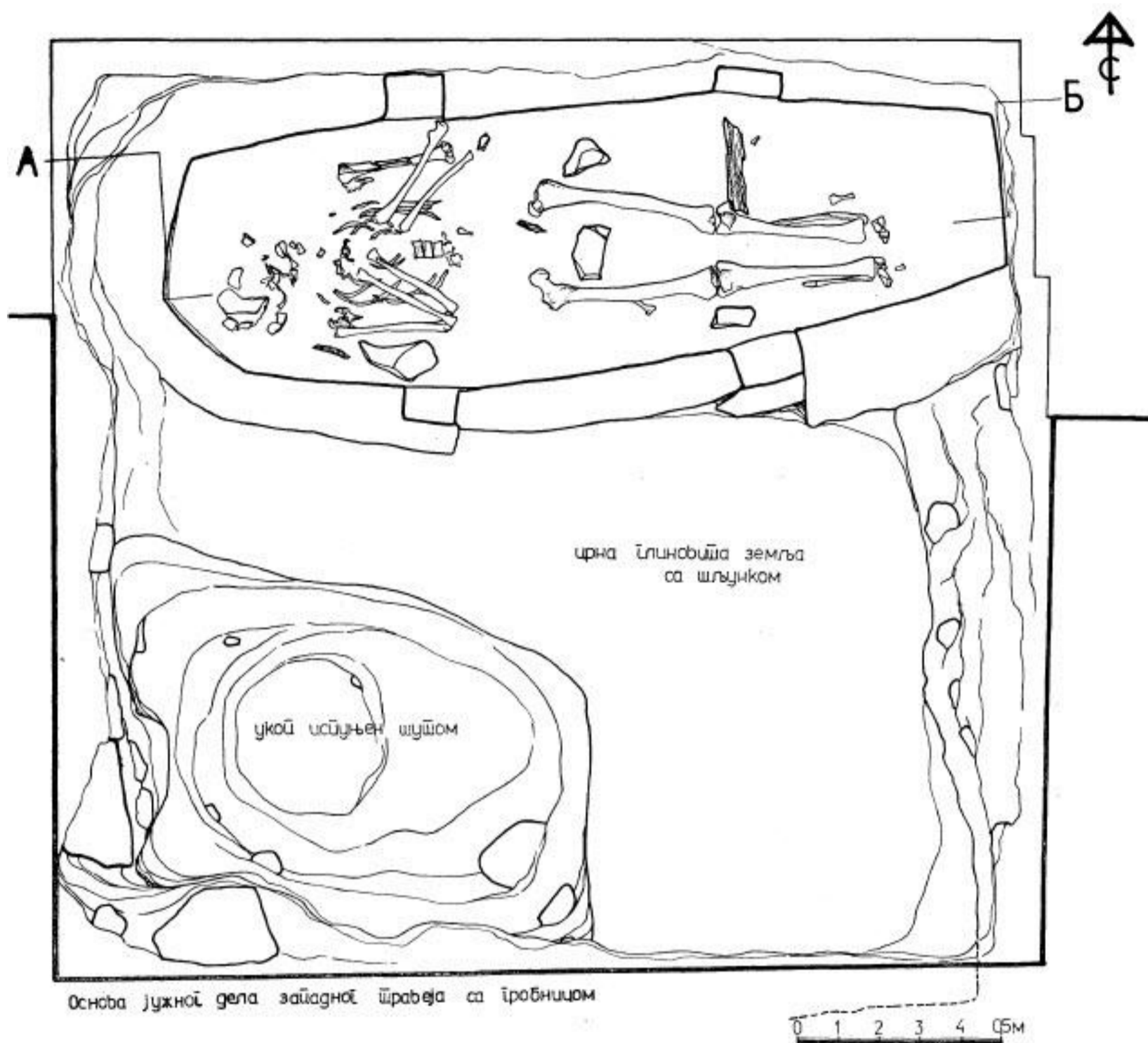
¹⁵ В. Хан, *Певница са коштаном интарзијом...*, 222 и нап. 25.

¹⁶ Иста, *Средњовековни примерак намештаја из Дечана*, 34 и даље.

¹⁷ Иста, *Профани намештај на нашој средњовековној фресци*, 7—53 и нап. 71. ¹⁸ Исто, 41.

¹⁹ Чест је у декорисању намештаја XVI и XVII века; уп. В. Хан, *Кост и рог средњовековни*, ИПУ I (Београд 1977) 181.

²⁰ И међу токарем стубићима балустре (као код окулуса) постоји оквирна подела на старији тип — кад су крупнији и гушће поређани — и млађи — све виткији и ређани на већој међусобној удаљености; уп. В. Хан, *Профани намештај ...*, 43.

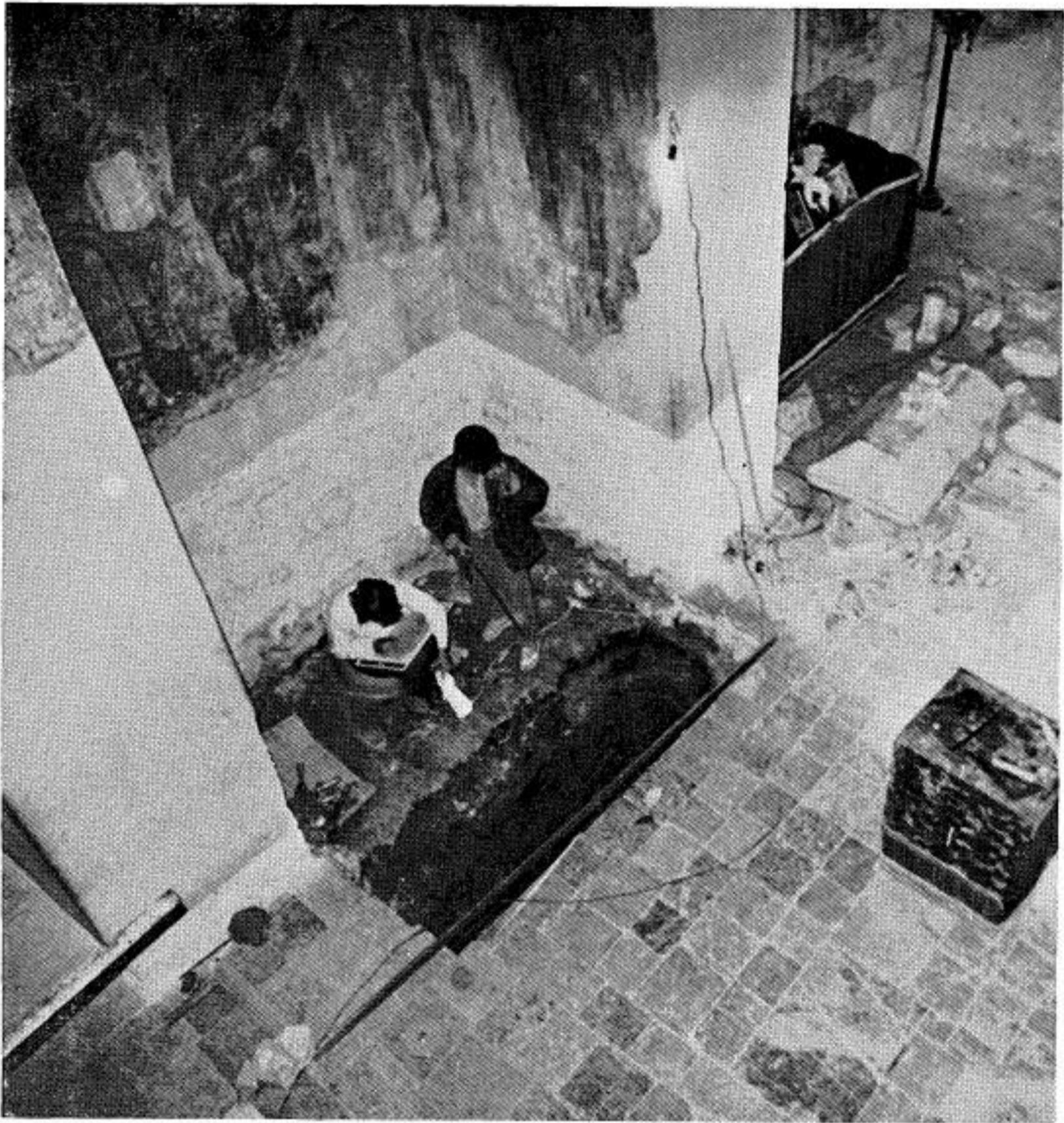
Таб. VI Основа сонде са гробницом

VI. Base de la sonde et caveau

се претпоставка да се тај материјал могао наћи ту заједно само ако је био у употреби у приближно исто време или ако потиче из рушевине. Разумно је тврдити да је реч о налазима из слоја рушења, имајући у виду да се само у том случају могла наћи тако велика количина уломака фресака и то већим делом из XVII века. У прилог овој тврдњи иду и историјске чињенице да је Милешева своје најтеже тренутке проживљавала управо у XVII и XVIII веку. Наиме, турска похара из године 1658. и болест и глад из 1676. нанеле су више штете на економском плану, док је избијање

Првог аустријско-турског рата 1687. оставило трајније последице. Милешева је тада попаљена и разорена. Забележена су и каснија страдања манастира у XVIII веку. Турци 1735. пљачкају, а 1782. пале манастир, после чега је био пуст више од пола века.²¹ Када је руски путописац А. Гиљфердинг прошао овим крајем 1858. године, манастир је још био у рушевинама.²²

Археолошки су потврђена два датума: година 1867 — траговима паљевине на подовима просторија грађевина коришћених у XVI и XVII веку са материјалом из тог доба²³, и година 1782 — млађим материјалом са подова грађе-

Сл. 1. Гробница током ископавања

Fig. 1. Caveau au cours des travaux d'évacuation

вина страдалих у пожару који се може везати за ову годину.²⁴ Велика обнова манастира је уследила тек 1863. и трајала је пуних пет година. Нема података да је тада обнављан под.²⁵

Материјал, пре свега новчић XVII—XVIII века, и историјске околности (манастир напуштен од калуђера, слојеви паљевине и рушевинског наноса пропраћени материјалом тог доба, засада констатовани ван цркве) под којима су се стекли услови за једну такву пљачку, дају за право да се за горњу границу узму последње године XVIII века.

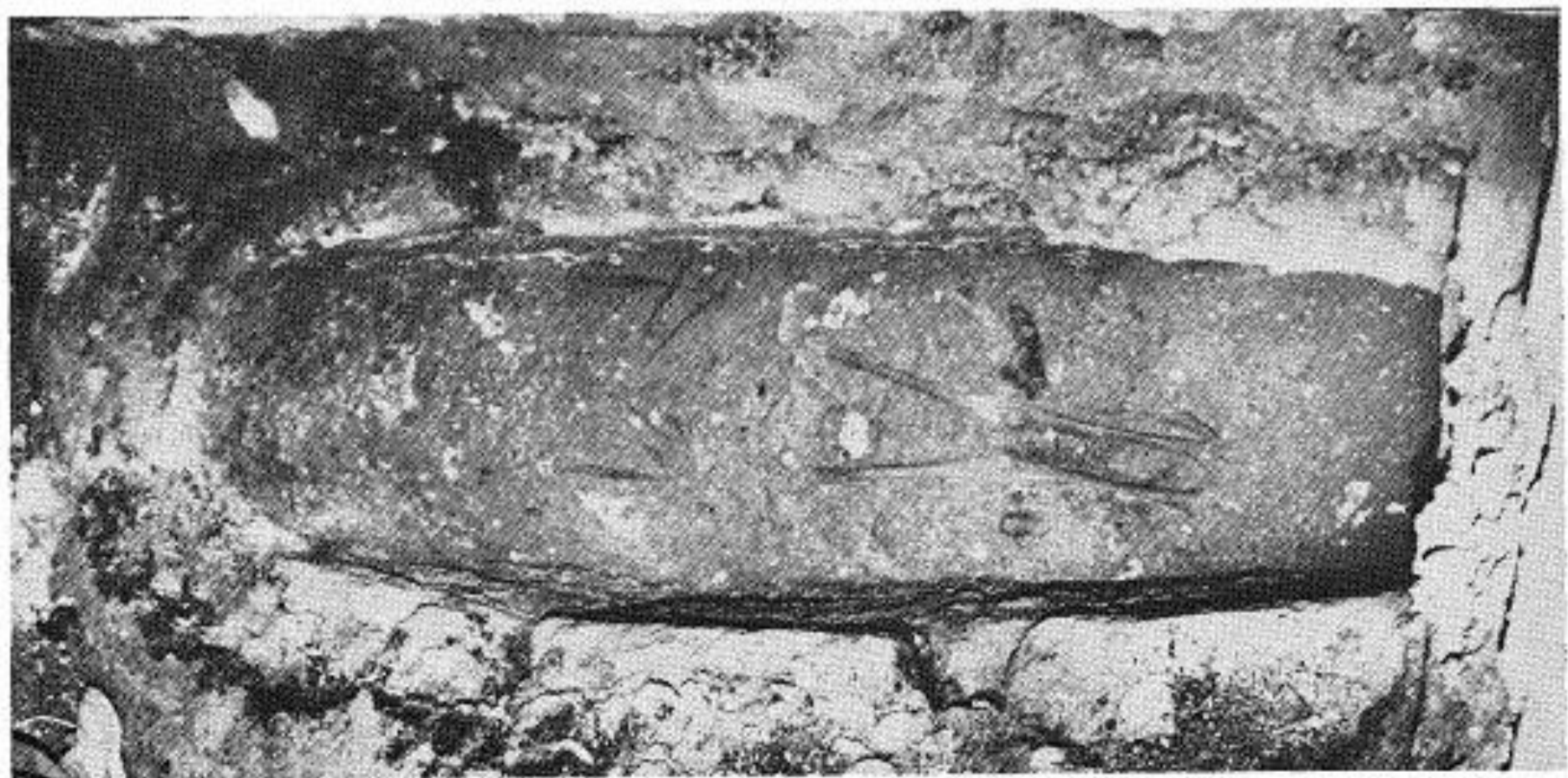
Међутим, на основу расположивог материјала веома је тешко тачно одговорити на питање када је дошло до пљачке и да ли је реч о

²¹ Љ. Стојановић, *Стлри српски записи и натписи*, књ. I, Београд 1902, 446, бр. 1895, и 450 бр. 1918, и Ст. Димитријевић, *Грађа за српску историју из руских архива и библиотека*, Споменик СКА (II раз.) 45, Сарајево 1922, 115, 165 и 171.

²² А. Гилфердинг, *Путовања по Херцеговини, Босни и Старој Србији*, Сарајево 1972, 265—271.

²³ М. Јанковић, *Милешева*, манастирски комплекс и некропола, АП 22 (Београд 1981) 156; Иста, *Милешева, манастирска целина*, АП 23 (1982) 151, и Иста, *Милешева, манастирско насеље*, АП 25 (1984) 95.

²⁴ М. Јанковић, *Милешева, манастирско насеље*, 98, и Иста, необјављени извештај са ископавања у 1984. години, стр. 2, из документације Републичког завода за заштиту споменика културе. ²⁵ В.Шалипуровић, *Прилози за историју грађевинарства у средњем Полимљу у XIX веку*, Београд 1979, 140.

Сл. 2. Пражњење гробнице, ниво I
Сл. 3. Откривање скелета

Fig. 2. Évacuation du caveau, niveau I
Fig. 3. Mise au jour des squelettes

једној или више њих. Једина чињеница од које треба поћи је та да се то није могло десити пре 1626. године, након чега је било безброј прилика, па можда и током овог века. Остаје ипак отворено још неколико питања. Најпре, шта је са слојем црне земље изнад покојника који се разликује од шута изнад њега? Ако је гробница била наткривена даском постављеном попречно на две гредице ужљепљене у зид гробнице, по труљењу тог дрвеног покривача лако се слој земље који је набачен на њега по сахрањивању могао наћи над покојником. После пљачке, гробница је затрпана истом избаченом земљом и рушевинским отпадом којим је била засута унутрашњост цркве. Постоји и могућност да је по пљачкању гроба гробница једноставно остала откривена, а током времена земља избачена са стране се обрушавала, да би при неком заравњавању површине пре поправке или обнове пода овај слој био затрпан шутом којим је то равњање вршено. Дакле, делови саркофага који су нађени у шуту нису ту морали доспети онда кад се догодила пљачка, при којој је саркофаг и разрушен, већ накнадно, као и сав остали материјал. У међувремену гроб је могао бити више пута на мети

пљачкаша. Укоп у ј/з углу сонде чинио би онда први покушај пљачкаша да се домогне гроба владара, где је било и логично да се он налази. Питање је да ли је пљачкаш уопште доспео до некаквог плена уколико се Владислав пред смрт замонашио²⁶, мада је као краљ могао имати евентуално прстен (на шта укузују разбацани и испретурани прсти руку), или крст, или можда појас (недостају карличне кости).

Ово су само неке од могућих претпоставки, јер околности дозвољавају више тумачења и решења. Поред тога, ту је и питање односа саркофага и гробнице, као и проблеми који настају услед недостатка података о преправкама и обновама пода, и коначно мала откопна површина која је сузила могућности ширег повезивања и разматрања односа гробнице са свим оним што се могло наћи испод пода цркве.

²⁶ Познати су само дан (11. новембар) када је краљ умро; уп. Љ. Стојановић, *Стари записи и натписи*, III, Београд 1905, 5015, и последња вест о живом краљу из 1264. *Исто*, књ. I, Београд 1902, 22, али не и под каквим околностима се то збило.

Mise su jour du caveau du roi Vladislav

EMINA ZEČEVIĆ

Au cours des travaux entrepris cette année en vue de l'assainissement des fondations de l'église de Mileševa, des fouilles ont été effectuées dans la partie sud de la travée occidentale, à l'endroit où se trouvait autrefois le sarcophage du roi Vladislav. Après l'enlèvement du carrelage de marbre et d'une couche de gravats d'audessous, à 30 centimètres de profondeur relative, on a mis au jour, dans la moitié septentrionale de la sonde, une excavation dont la largeur est celle de la niche et qui est remplie de gravats (gros morceaux de pierre sculptée ou concassée dans du mortier pulvérisé contenant de très nombreux fragments de fresques). Le caveau dont les dimensions sont de 2,5 m \times 0,64 m \times 0,67 m) a été bâti avec des plaques de tuffeau finement taillées et disposées en trois rangs; son intérieur était rempli de gravats jusqu'à la moitié. Le bord supérieur du caveau se trouve à près de 60 centimètres de profondeur et présente des entailles destinées à recevoir des poutres en bois qui portaient la couverture. Audessous des gravats se trouve une couche de terre noire, argileuse, dans laquelle le squelette était enseveli. Quelques os épars ont été découverts dès le début des fouilles, ce qui montre que la tombe avait été pillée, après quoi le caveau a été rempli d'une couche de gravats et de terre argileuse. La majeure partie des os nous est parvenue (seuls presque tous les os du bassin osseux font défaut) et cela dans la position originelle, à l'endroit-

que en très mauvais état. La charpente de plancher n'ayant pas pu être constatée, il est probable que le squelette avait été déposé dans un cercueil de bois, dont il ne reste plus que quelques morceaux de planches. Les matériaux des deux couches de remplage du caveau sont identiques: gravats et terre noire. Les plus nombreux sont les éclats de verre à vitres de diamètre différent (11 à 16 cm), de couleurs et d'épaisseur différentes, aux bords relevés. Moins nombreux sont les morceaux de verre à vitres plat, généralement incolore et des éclats d'ustensiles en verre — veilleuses, flacons, verres. Ont été trouvés aussi plusieurs clous, des fragments du revêtement d'orfèvrerie des veilleuses(?), trois colonnettes en os, façonnées au tour qui avaient appartenu à un meuble sacré, deux éclats de bords de pots de cuisine et une partie de la panse d'une cruche au vernis vert, caractéristique de la couche du XVIIe siècle à Mileševa. L'objet le plus important qui fût mis au jour, c'est un dinar en argent de la république de Dubrovnik, c'est-à-dire le fragment d'une pièce de monnaie portant l'effigie de saint Blaise sur l'avvers et celle de Jésus Christ sur le revers et qui ne fut battue que pendant la période allant de 1626 à 1761. Dans le reste de la sonde introduite dans la terre argileuse pleine de cailloux (ici sol ferme), rien n'a été trouvé. Cependant, dans une excavation plus petite dans l'angle sudouest de la sonde, remplie de gravats, ainsi que dans les

gravats audessus de ceux-ci, trouvés sur toute la surface de la sonde, immédiatement audessous des plaques du plancher, les matériaux sont similaires et on les rattache à ceux des gravats dont le caveau est rempli.

L'ensemble du remplage du caveau, une grande quantité de petits éclats de verre, de fragments de fresques, de pierre sculptée et autres débris, ainsi que la pièce de monnaie des XVIIe—XVIIIe siècles et un morceau de céramique du XVIIe siècle fournissent des éléments de départ sur la base desquels il sera possible d'établir la provenance des objets mis au jour et le moment où le pillage a pu être commis. Y contribue aussi

le fait que le monastère de Mileševa fut dévasté et incendié en 1782, après quoi il resta désert et à l'abandon pendant tout un demisiècle. La couche contenant les matériaux subsistants après l'incendie et la dévastation du monastère que nous venons de mentionner a été enlevée et déposée dans les locaux du bâtiment d'hébergement dans l'enceinte du monastère. Tout porte à conclure que le pillage a pu avoir lieu vers la fin du XVIIIe siècle et la question de savoir si, par la suite, le caveau a été de nouveau ouvert et dans quel rapport cela pouvait être avec les rénovations possibles du carrelage restera l'objet d'analyses ultérieures et approfondies.